

Я.В. Пилипчук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СХІДНИХ КИПЧАКІВ

Історія кипчаків досліджена у багатьох студіях, але вони здебільшого присвячені історії взаємовідносин західних кипчаків (половців) із Руссю та Грузією. Історія ж взаємовідносин східних кипчаків із сусідами малодосліджена. Це зумовлено фрагментарністю джерел та недостатньою увагою дослідників до цієї проблеми. Лише відносини між хорезмійцями та кипчаками були досліджені С. Ахінжановим, а Є. Казаков, І. Ізмайлов та Д. Ісхаков тільки коротко згадували про відносини східних кипчаків із Волзькою Булгарією [Ахінжанов 1989а; Казаков; Ісхаков, Ізмайлов 2000]. Дослідження, яке б ставило за мету створити цілісну картину зовнішньої політики східних кипчаків, на сьогодні не існує. Метою цієї студії є дослідження історії відносин кипчаків із народами Волзько-Уральського регіону та Центральної Азії.

Навіть таке віддалене від степів Володимиро-Суздальське князівство мало міцні зв'язки з кипчаками. Вже Андрій Боголюбський мав родичів у степах. Сам він був сином суздальського князя від шлюбу з донькою хана Аєпи. У 1152 р. вони разом, **токсоба** та **отперлюєве**, виступили як союзники Юрія Долгорукого проти великого князя Ізяслава Давидовича [Ипатьевская 1962, 455; Golden 1979/1980, 300].

Майже не відображені у писемних джерелах відносини між кипчаками та волзькими булгарами. Відомо тільки, що у 1117 році Аєпа підійшов до кордонів останніх. Булгари отруїли Аєпу, внаслідок чого мала початися війна [Казаков], деталі якої нам невідомі. Можна лише припустити, що кипчаки діяли в союзі з русами. Зять Аєпи Юрій Долгорукий в 1120 р. у відповідь на отруєння Аєпи атакував булгар [Казаков]. Таким чином, уже в першій половині XII ст. склався альянс кипчаків та русів проти булгар.

У 1184 р. кипчаки-йємеки взяли участь у поході на булгар як союзники Андрія Боголюбського [Лаврентьевская 1962, 389]. Ра-

зом із суздальцями у поході брали участь смоляни, рязанці, йємеки, а також князі з Києва та Переяслава [Казаков]. Участь кипчаків у цьому поході Є. Казаков вважав зумовленою заколотом одного з булгарських амірів.

Не варто ігнорувати інформацію Нанджиба Хамадані, що йємеки та кипчаки загрожували місту Саксін, яке розташовувалося на Нижній Волзі й було союзником Волзької Булгарії [Агаджанов 1969, 161–162]. Однак відносини місцевих правителів із кипчаками були не тільки ворожими. Ці тюркські кочівники осідали в південній частині Волзької Булгарії. Топоніми Тухсін, Кайбич, Джиртан мають кипчацьке походження [Ісхаков, Ізмайлов 2000, 50]. Від Пачман-султана (хана Бачмана з племені ільбарі) походив рід арських князів у Казанському князівстві [Ісхаков 2002, 333–334]. Дані про це містилися у шеджере Кара-бія [Иванич 2001, 317; Ісхаков 2002, 334]. Кипчацькі археологічні пам'ятки знаходяться на території власне Волзької Булгарії [Казаков 1997, 70–71].

Кургани кипчаків Поволжя та Приуралля з'явилися поблизу Булгарії у XII ст. Необхідно зауважити, що присутність кипчаків була помітною, а кількість їхніх пам'яток – значною (207 поховань) [Іванов 1987, 173]. Проте так було на території Башкортостану лише за монгольської доби, що, втім, не має применшувати їхню політичну роль у житті регіону. З даних башкирських шеджере, переказів та легенд відомо про кілька напрямків переселення кипчаків у приуральські степи. Табинські племена прийшли у Башкортостан із північноказахських та західносибірських степів [Кузеев 1974, 254]. Є дані татарських шежіре про переселенців із берегів Чорного моря. Можливо, їх можна датувати часом “Великого Західного походу”. Кипчаки у домонгольську добу кочували в орських та зауральських степах і лише під час завоювань Джучидів мігрували у басейн Білої, Дьоми, Іку, Самари.

Не варто забувати, що кипчаки могли найматися на службу до болгар, так як наймалися “чорні клобуки” на Русі. У Волзькій Булгарії було також зафіксовано поселення торків, яке літописці називали Торцьк [Лаврентьевская 1962, 390]. Огузиторки у Поволжі мали виконувати схожі з “чорними колбуками” функції, тобто охороняти кордони. У домонгольську добу природними супротивниками болгар мали бути кипчаки. На жаль, наявна джерельна база не дає змоги говорити про якісь тенденції в політиці болгарських амірів стосовно кочівників.

Але, на нашу думку, необхідно застосувати історичні аналогії. Торки під час свого домінування в поволзьких степах, як і дещо пізніше кипчаки, виступали як союзники Русі проти Волзької Булгарії [Артамонов 2001, 593; Исхаков, Измайлов 2000, 33]. Фактором, який міг обумовити війну, могла бути торгівля по Волзі, де кочівники хотіли виступати як посередники, замість Саксину. Підтримка саксинів із боку амірів болгар не узгоджувалася з інтересами кипчацьких ханів. До того ж певну роль відігравала ідеологія. Для болгар був характерний мусульманський месіанізм [Исхаков, Измайлов 2000, 37–42]. Як неопіти ісламу, вони вели запеклі війни з русами та волзькими фінами. Такою ж була їхня лінія поведінки стосовно кочівників. Проти усіх своїх сусідів волзькі болгари вели джихад, намагаючись насадити серед них іслам [Исхаков, Измайлов 2000, 42]. Згідно з ідеологією болгар, кипчаків було необхідно повернути до “істинної віри”. Прикордонні оборонні бої вони мали вести силами торків (огузів). На допомогу останнім могли приходити дружини з болгарських міст.

Набіги кипчаків спрямовувалися на Саксін, а похід 1184 р. на болгар був найбільш масштабною акцією кочівників [Агаджанов 1969, 161–162; Лаврентьевская 1962, 389]. Ал-Гарнаті подорожував у період перемир'я між саксінами та кипчаками і тому не вказував на конфлікти між ними. Наджіб Хамадані ж зафіксував конфлікт між саксінами та кипчаками-йемеками [Агаджанов 1969, 162]. Саксін був важливим центром міжнародної торгівлі, і спробу заволодіти ним зробив хорезмшах Атсиз [Агаджанов 1969, 162]. Можна

припустити, що відносини Саксину з кипчаками були подібними на відносини між кочівниками та країнами Південного Кавказу. Періоди миру змінювалися періодами конфліктів. Схема взаємодії кипчаків із народами Східної Європи вписується у загальну систему відносин між кочівниками та осілим населенням.

Союз амірів Волзької Булгарії з кипчаками міг бути продиктований змінами геополітичної обстановки в регіоні [Лаврентьевская 1962, 453]. Разом із саксінами кипчаки протистояли монголам у 1229 р. [Лаврентьевская 1962, 453]. Перед загрозою вторгнення зі сходу колишні супротивники мали об'єднатися. Куди більш миролюбною стала політика болгар щодо інших сусідів. Відомо, що у 1220 р. болгари просили миру у Юрія Всеволодовича і зміцнювали фортифікації на південних кордонах держави [Халиков, Халиуллин 1988, 6]. Не виключено, що під час вторгнення Субедея та Джебе болгари дали притулок кипчакам, що могло зумовити протистояння з монголами.

Окрім того, поряд із Волзькою Булгарією фіксують присутність населення, яке домініканські ченці Ріхард та Юліан називали угорцями Старшої Угорщини (Великої Угорщини) [Аннинский 1940, 81–82, 83, 89]. Їхня участь у війні проти монголів була зафіксована даними угорських місіонерів [Аннинский 1940, 85]. Якщо вони могли воювати проти монголів, то чому їх не могли використовувати волзькі болгари у війнах з кипчаками! Щодо етнічної належності цих угорців серед науковців триває дискусія. Досить часто їх ототожнюють із башкирами [Антонов; Артамонов 2001, 451–454; Иванов 1984; Иванов 1988, 53–66; Мажитов 1988, 88–101; Янгузин; Spinei 2003, 17]. Але чи виправдано це? Ріхард повідомляв, що **Ungaria Maior** розташовувалася поблизу Волзької Булгарії (**Magna Bulgaria**) [Аннинский 1940, 80–81; Dörrie 1956, 156]. Він вказував, що земля язичників-угорців починалася від річки Ітіль. С. Анінський вважав, що це річка Біла (Ак-Ідель) [Аннинский 1940, 81]. Але сам текст не дає підстав для такого твердження. Вказано, що вони жили поблизу річки Великий Ітіль, яку можна ідентифікувати з Волгою [Аннинский 1940, 80; Dörrie 1956, 157].

Навряд чи можна приймати на віру свідчення францисканців про тотожність земель **Pascatur** та **Ungaria Maior** [Карпини 1957, 48; Рубрук 1957, 123]. Але інформація про те, що **Ungaria Maior** розташовувалася на схід від Волзької Булгарії, стала причиною ототожнення її з Башкирією [Зимони 2000, 21]. Дані лінгвістики роблять неможливою вірогідність такої гіпотези. Махмуд ал-Кашгарі, який був знавцем тюркських мов, відносив башкирів до двадцяти основних тюркських народів [Христіанский мир 2002, 246]. Угорці ж вказували, що розуміли угорців **Ungaria Maior** без перекладача [Аннинский 1940, 81–82, 83, 89]. Плутанина з найменуванням башкирів та угорців була внесена мусульманською історико-географічною традицією [Гарнати 1971; Христіанский мир 2002, 246; Тизенгаузен 1941, 23, 38].

Теорія про спільність етнічних найменувань в угорців та башкирів була розкритикована в угорській історіографії І. Мандокі-Конгуром та І. Зімоні [Зимони 2000, 25–26]. Ріхард та Юліан під час візитів до Східної Європи не ототожнювали **Ungaria Maior** з якоюсь іншою країною. Угорський місіонер Йоганка жодного слова не сказав про тотожність угорців-язичників із населенням Баскардії [Аннинский 1940, 92–94]. За даними Шімона Кезаї (Сімона де Кези) та магістра Акоша, Скіфія поділялася на Башкирію, Денцію (Децію) та Магорію [Simonis de Keza 1883, 57; Шушарин 1997, 162; Зимони 2000, 20]. Йоганка характеризував баскардів як мусульман, а папа Йоанн ХХІІ згадував про хрещення вождя угорців-язичників, який мав ім'я Jeretamir (Jeretanny, Gyertyán) [Аннинский 1940, 91–94; Vasary 2005, 35]. Угорська середньовічна історіографічна традиція і сучасна угорська історична наука відкидають будь-яку можливість ототожнення східних угорців із башкирами. Угорці-язичники могли бути спадкоємцями традицій населення кушнар'юнківської та караякупівської культур [Іванов 1987, 173–182].

Під час подорожі Ібн Фадлана південний кордон башкирів проходив по річці Багнаді (Чаган, суч. Йагинди), Великому та Малому Узеню, середній течії річки Ілек та верхів'ях Джемби (Емби) [Ібн Фадлан 1939; Кумеків 1972, 61]. До монгольсько-

го завоювання батьківщиною усерганів та бурзянів були долини Кармасана, Чермасана (Черемшана) та Іка. Крайньою західною межею їхнього розселення була річка Канджала (Кондурча) [Кузеев 1974, 436–437]. Ал-Масуді зафіксував серед племен печенізької конфедерації племінний союз баджгардів, до складу якого мали входити племена юрмати, усергани, тангаури, бурзяни [Кузеев 1974, 186–187; Ахинжанов 1989б, 151–152]. Під час кипчацької експансії до складу давніх башкирів увійшли племена айлінської (печенізько-огузької) групи племен [Кузеев 1974, 453].

Окрім Волзької Булгарії та її васалів, сусідами кипчаків були туркмени-язири. Вони кочували поблизу Балханських гір та на території Хорасану. Також була помітна їхня присутність на Мангишакі. Язири, як і частина приаральських кипчаків, залежали від сельджуцького султанату, а після його розпаду здійснювали походи на Хорезм (Гургандж). Іранські Сельджукіди, які підкорили хорасанських язирів, не могли панувати над місцевими кочівниками довго [Агаджанов 1969, 245–247].

“Огузька смута”, що призвела до загибелі султана Санджара, була розпочата язирами. Спроби Ануштегінідів підкорити це волелюбне плем'я також були невдалими. Іль-Арслан та Іхтіяр ад-Дін Айтак досягли лише локальних успіхів. Така непереможність язирів була зумовлена підтримкою огузів Хорасана. Можна висловити припущення, що для боротьби проти Сельджукідів, а пізніше Ануштегінідів, вони наймали кипчаків та канглів, таким чином, їм надавали допомогу усі сусідні кочові племена [Агаджанов 1969, 249–251].

Після того як кипчацька знать була інтегрована в хорезмійське суспільство, а опозиція Ануштегінідам у степах була майже знищена, хорезмійці змогли підкорити язирів. Відбулося це за правління Теркенхатун та Ала ад-Діна Мухаммада б. Текеша. Хорезмійці захопили землі язирів, користуючись міжусобицями між Хіндуханом і Умар-ханом. Останній правителів язирів Умар-хан фактично був в'язнем при дворі Теркенхатун і був страчений під час монгольського вторгнення до Мавераннахру [Агаджанов 1969, 251–252].

Відносини між Хорезмом та кочівниками були складними і неоднозначними. Ця

проблема дістала широке висвітлення у студіях С. Ахінжанова, і тому варто лише вказати факти, які мали місце наприкінці XII – на початку XIII ст. У 1195 р. син Текеша Кутб ад-Дін Мухаммед здійснив експедицію у степи [Ахінжанов 1989б, 210–212; Рашид ад-Дин 1952, т. 1. кн. 2., 137; МИТТ 1939, 448]. Він же здійснив похід у 1198 р. [Ахінжанов 1989, 212–213; Рашид ад-Дин 1952, т. 1. кн. 2., 137; МИТТ 1939, 448]. Останній спалах активності кипчаків у Туркестані відбувся у 1210 р., коли вони здійснили напад на Дженд [Ахінжанов 1989б, 218]. Знаючи, що у східній частині *Дашт-і Кипчак* існувало кілька племінних об'єднань, можна припустити, що хорезмійці воювали на боці одних проти інших. Частина кипчаків наприкінці XII – на початку XIII ст. мали прийняти іслам. Це мали бути передусім східні кипчаки. Найактивніше приймали нову віру кангли та йсмеки, які були безпосередніми сусідами мусульманського світу.

Кипчаки були інтегровані в хорезмійське суспільство напередодні монгольського завоювання. Вже у 30-х рр. XI ст. на службі в Алтунташа (газневідського намісника Хорезму) перебували кипчацькі контингенти [Голден 2003, 473]. Деякий час кипчацький гулям Акінчи б. Кочкар був шахом Хорезму [Голден 2003, 473; Minorsky 1942, 98–101]. Кипчаки брали участь у русі сельджуків на захід. Ал-Хусайні згадував про аміра кипчаків, який став васалом і свояком Чагрибека [Голден 2008, 328].

Можна також припустити наявність кипчацьких найманців під час кампаній сельджуків в Ірані, Малій Азії та Сирії. Проте, що огузи вступали у шлюбні зв'язки з кипчаками, свідчать і слов'янські літописи. Одного разу *“чорні клобуки”* навіть попередили кипчаків про похід, який готували руси. Наявна кипчацька топонімія в Ірані та Туреччині. Ці два кочових етноси були настільки змішані між собою, що виникла плутанина з питанням етнічної належності династії Ільдегіза в Азербайджані. Тільки факт належності цього аміра (атабека) до племені йіве дозволяє віднести його до огузів [Гусейнов 1980]. На службі у хорезмшаха перебували не тільки огузи-туркмени, а й кангли та кипчаки.

Історія взаємовідносин кипчаків із сельджуками та хорезмійцями мала довгу

передісторію і була типологічно схожою на історію попередніх кочових держав. Дрібні набіги і участь простих кипчаків у походах не фіксувалися сучасниками. Це були повсякденні справи, і вони не здавалися чимось незвичайним. Тільки у середині XIII ст. внаслідок великих міграцій кипчаків, спричинених монгольськими завоюваннями, араби почали виявляти незадоволення присутністю кипчаків. Якщо Сельджукіди були мусульманами, то кипчаки, які втікали на захід, були або мусульманськими неофітами, або язичниками.

Міждержавні відносини також мали свою динаміку. Більша частина XI ст. та перша чверть XII ст. минули у взаємних дрібних набігах [Буниятів 1986, 9]. Часом великих походів була друга та третя чверть XII ст. У 1132–1133 рр. Атсиз здійснив похід на Мангишлак та Дженд і завдав поразки канглам і кипчакам [Буниятів 1986, 9]. Особливо вразливими до нападів хорезмійців були зони кипчацької осілості. У 1145 р. було знову здійснено похід на територію басейну Сирдар'ї та здобуто Дженд [Буниятів 1986, 18–19]. Активність Атсиза стосовно кипчаків була б іще більшою, якби не війни із Сельджукідами [Буниятів 1986, 20–31].

Хорезмшахи з династії Ануштегінідів активно співпрацювали з кипчаками. Іль-Арслан був союзником кипчацького хана, а внаслідок союзу, укладеного між Текешем та Кираном (Ікраном) відбувся їхній спільний похід проти киданів [Ахінжанов 1989б, 209]. Хорезмшах одружився з Теркен-хатун, донькою Ікрана (Кирана) [Ахінжанов 1989б, 208–210].

Союз із кочівниками не був чимось особливим для хорезмійців. Так, під час міжособної боротьби після смерті шаха Іль-Арслана Текеш закликав на допомогу війська киданів на чолі з Фумою [Буниятів 1986, 39]. Силами киданів були переможені конкуренти хорезмшаха та хорасанці [Буниятів 1986, 39–40]. За допомогу в усобиці **Сі Ляо** зажадало данини з Хорезму. Текеш відмовився її платити [Буниятів 1986, 40].

Природно, що Текеш звернувся до супротивників киданів. Кипчаки були стратегічними союзниками Хорезму проти **Сі Ляо**. Малік міста Сигнак брав участь у поході проти киданів у 1180 р. [Буниятів 1986, 40]. Разом із кипчаками хорез-

мійці атакували Баласагун і землі в глибині володінь Сі Ляо [Буниятов 1986, 46]. Проте не завжди походи Ануштегінідів були вдалими. Кипчаки та хорезмійці були переможені під час походу в Мавераннахр у 1207 р. [Буниятов 1986, 40]. У 1208–1209 рр. кидані стягували з Хорезму данину, а їхній посол Туші навіть наважився принизити хорезмшаха, що стало приводом для нової війни. За допомогою Караханіда Усмана хорезмійці вибили киданів із Мавераннахра, а у 1210 р. Ала ад-Дін Мухаммед ібн Текеш завдав поразки Тайангу, який був полководцем гур-хана [Буниятов 1986, 75–76].

Політичні союзи закріплювалися династійними шлюбами. Внаслідок одного з них до влади в хорезмійському султанаті прийшла Теркен-хатун. Її походження є одним із складних питань історії Центральної Азії. За даними Джувейні, вона належала до племені кангли [Насави 1973, 326]. Ан-Насаві вказував, що вона належала до роду байаут племені йемек [Насави 1973, 70, 326, прим. 1].

О. Кадирбаєв вказував, що **Теркен-хатун** – це не ім'я, а титул. До того ж він був відомий киданям як Теліціань. Дослідник приписував титулу киданське походження [Кадырбаєв 2003, 103]. Необхідно зауважити, що мова татар на території Кімацького каганату мала бути схожа на киданську. Усі вони були нащадками **дунху** [Golden 1986, 15]. Слід зазначити, що для євразійських степів був властивий білінгвізм. Це зауваження цікаве тим, що у “*Юань-ші*” повідомлялося про переселення предків Тутухи та Інаси з Маньчжурії (батьківщини киданів) до **Юйліболі-шань** [Кычанов 1965; Прицак 2008, 39; Pelliot, Hambis 1951, 97–98, 103–108; Маркварт].

Щодо ідентифікації етноніма “ольбурлік” з якимось із кипчацьких вождівств у науці не існує загальноприйнятої думки. О. Прицак вважає їх провідною східною династією і приписує їм домінування також у донецькій конфедерації племен. Т. Ольсен вважає ольбурліків групою східних кипчаків між Волгою та Уралом [Allsen 1983, 5–24]. П. Голден припускає, що ільбарі були одним із найбільш впливових кланів у **Дашт-і Кипчаку** [Golden 1986, 5–29; Голден 2003, 477]. Представники цього племені належали до імпер-

ської аристократії **Єке Монгол Улус**. Так, Тутуха був одним із полководців Хубілая, а його онука була дружиною останнього монгольського правителя Китаю [Pelliot, Hambis 1951, 97–98; 103–107].

П. Голден зіставляє із племенем ольберлю (ольберлі) арабських хроністів отперлюєве руського літописця [Golden 1979/1980, 300, п. 27]. Фахр ад-Дін Мубаракшах та Рашид ад-Дін називали ольберлю ольберліками [Тизенгаузен 1941, 35; Кляшторный, Творогов]. О. Прицак стверджував, що воно було домінуючим у донецькій конфедерації кипчаків [Прицак 2008, 43]. Р. Абдуманатов стверджував, що ольберлю – це тюркське плем'я ель-борі “народ вовків”, які перебували на чолі сирдар'їнських кипчаків у XII ст. [Абдуманатов].

Стосовно походження самих **ільбарі** тривають дискусії. Р. Абдуманатов приписує їм походження із правлячої еліти Тюркютів і припускає належність їх до клану Ашіде [Абдуманатов]. Б. Кумеків стверджує, що це власне кипчацьке плем'я [Кумеків 1990]. П. Голден вважає, що це плем'я мігрувало у Дашт-і Кипчак із місцевості **Жехе** (*Джехал*) у Південно-Західній Маньчжурії в першій чверті XII ст. [Голден 2003, 477; Pelliot, Hambis 1951, 97–98, 103–108]. О. Прицак обстоював протомонгольське походження **ільбарі** [Прицак 2008, 39]. З **ільбарі** також зіставляють етнонім **бурли**. Серед ногайців згадувалося плем'я **бурлана**. Цей етнонім у формі **бурлак** досить часто згадується у складі Буджацької, Єдісанської, Єдичкульської, Кубанської орд. Також він наявний серед узбеків та каракалпаків. У кримській етноойконімії **бурлак** згаданий у формах Бурлак-Вейрат та Бурлак-Тама [Бушаков 1991, 135].

Справді, така подія, як падіння династії **Ляо**, мала відбитися на історії “**Великого степу**”. Після того як імперська армія була переможена військом Агуди, частина киданів мігрували на захід і заснували державу **Сі Ляо** [Барфілд 2009, 277–278; Гумилев 2002, 120–131]. Під час міграції на захід у 1124 р. Єлюй Даші зайняв Еміль, колишню ставку йемеків-кімаків [Прицак 2008, 221].

О. Прицак вважав, що після того, як у 1133 р. киданями було захоплено Баласагун (столицю Караханідів), **Еміль** став ставкою найманів (киданських васалів) [Прицак

2008, 221]. Увагу Єлюя Даші привернули заможні міста *Туркестану*. Спроба сельджуків зупинити просування киданів на захід закінчилася катастрофічною поразкою [Гумилев 2002, 134–135]. На жаль, немає свідчень писемних джерел про успіхи монгололомовних племен на заході, оскільки вся увага сучасників була прикута до протистояння держави *Сі Дяо* з мусульманськими державами Центральної Азії.

Загадкою для нас залишаються події, які відбувалися на просторах *Даши-і Кипчаку* у другій чверті XII ст. Міграція киданів та найманів повинна була зумовити міграцію частини монгололомовних джерел. Із китайських хронік можна дізнатися про цзубу та їхнього вождя Могуся [Пиков 1996].

До того ж ми можемо провести безліч історичних аналогій. Калмики змогли на деякий час підкорити значні простори казахських степів і примусити кочувати із собою ногайські елі [Колесник 2003, 36–71; Трепавлов 2002, 411–415, 429–430, 448]. Нечисленні північні хунну перебували на чолі конфедерації племен іранського походження і стали відомі європейцям як гуни.

Необхідно зауважити, що Джуздані згадував серед підкорених народів *ільбарі* окремо від *кипчаків* та *йємеків*, тобто свідомо виокремлював їх із середовища тюрків Центральної Азії [Тизенгаузен 1941, 15]. До того ж є деякі дані стосовно початку монгольського вторгнення до *Даши-і Кипчаку*. Коли Чингіз-хан зажадав видачі меркитів, то хан східних кипчаків Інаси відповів такими словами: “Спасшийся от ястреба воробей спрятался в зарослях, и [у него] появилась возможность спасти свою жизнь. Разве моя забота [о Ходу] хуже [заботы] трав и деревьев о воробье” [Кычанов 2002, 78]. Навряд чи таку турботу Інаси виявляв до зовсім стороннього племені.

У мусульманській історіографії майже не висвітлена історія правлячої династії, очоленої цим ханом. Клан *ільбарі* згадувався як підкорене монголами плем'я [Тизенгаузен 1941, 15, 35–36]. Тільки у Джуздані можна отримати інформацію про ханів *ільбарі*. У “*Табакат-і Насірі*” сказано про Улуг-хана Аджама, який був делійським султаном. Його називали ханом *ільбарі* та шахом *йємеків* [Tabakat-i Nasiri 1881, vol. 2, 961]. Серед його предків був Абар-хан

ільбарі [Tabakat-i Nasiri 1881, vol. 2, 800]. Останнього можна ототожнити з Цюйчу (Кунан, Кючю) [Пріцак 2008, 39; Pelliot, Hambis 1951, 103]. Таким чином, можна узгодити між собою дані перського та китайського джерел. Вплив *ільбарі* у степах був настільки значним, що *ільхан* Хулагухан у листі до французького короля Людовіка Святого згадав про перемогу Чингізидів над ними [Кляшторный, Творогов].

Тисячі ниток пов'язували *ільбарі* з Центральною Азією. Але як тоді сприймати свідчення слов'янських літописців про *отперлюєве* та *половцев емякове* у Східній Європі [Ипатьевская 1962, 455; Лаврентьевская 1962, 389; Golden 1979/1980, 300]? Не могли ж вони найматися на службу до Юрія Долгорукого з Центральної Азії! Рашид ад-Дін та Джувейні вказували, що Бачман із племені *ольбурлик* кочував степами вздовж Волги [Тизенгаузен 1941, 24, 36–37]. У 1152 р. Юрій Долгорукий скористався допомогою *отперлюєве* и *токсобичів* у протистоянні з великим князем Ізяславом [Ипатьевская 1962, 455; Golden 1979/1980, 300]. Можна припустити, що *йємеки* та *ільбарі* також кочували у степах Поволжя та Приуралля і звідти нападали на володіння волзьких булгар та союзників останніх.

Цікаво, що етнонім *ольбери/ільбарі* (*ölöbür*) з монгольської перекладався як “слабкий, хворий”, що майже є синонімом уйгурського слова *qubcaq* “нешасливий, невдаха” [Кляшторный 2003, 310–311; Кляшторный, Творогов]. Це міг бути один з еквівалентів киданського терміна, вжитого до певного “*татарського*” племені.

Подібні терміни використовували кидані та чжурчжені до татар [Пиков 1996]. Частина так званих цзубу могли переселитися на захід. Цікаво, що серед племен, які підтримали Єлюя Даші, не згадано кереїтів та найманів, проте згадані цзубу [Пиков 1996]. Тільки при описі посольства *канглів* до чжучженського імператора у “*Цзін-ші*” згадані якісь *ньєн-ба-єн* [Pelliot, Hambis 1951, 116; Маркварт].

Можна припустити, що міграція киданів зумовила зсув цілого масиву племен з Центральної Азії. Ті племена, які до переселення кочували у Халха-Монголії та Маньчжурії, опинилися неподалік від кордонів Туркестану. Загадкове монго-

ломовне плем'я могло бути знане сучасниками як ільбарі, так само як ойратське плем'я торгоутів було відоме росіянам під тюркською назвою калмук (калмик) [Султанов 2005, 256–258]. Якщо наша гіпотеза є правильною, то вторгнення в *Дашт-і Кипчак* було лише продовженням конфлікту із представниками аристократії монгольських племен.

Відсутність згадок про монгололомвні племена у *Дашт-і Кипчаку* можна пояснити тим, що монгольських літописців XIII–XIX ст. мало цікавив цей факт. Правителі улусу Джучі хоча і були монголами за походженням, але їхні володіння називалися *Тогмоком* і вважалися чужою землею [Белая история 2001, 123]. Навіть в *“Алтан Тобі”* Лубсан Данзана нащадкам Джучі було присвячено тільки два маленькі повідомлення. Для ойратів Джучиди були тільки правителями країни кипчаків та Тогмоку [Храпачевский 2009, 321].

Те, що Абу-л-Газі останнього домонгольського правителя *Турану* вважав мусульманином, не повинно нас дивувати [Верхотуров]. Ступінь християнізації найманів був значно перебільшений, а приклад монголів в улусі Джучі, улусі Чагатая, державі ільханів засвідчив, що монголи могли приймати іслам після певного періоду суцідства з мусульманською цивілізацією.

Ті ж самі кидані не надавали конфесійній приналежності великого значення. Борахаджиб, який входив до почту останнього імператора (гурхана) Сі Ляо, пізніше перейшов на службу до хорезмійців і був призначений правителем Кермана [Пиков 1989, 108–109]. Вже його син мав мусульманське ім'я Рукн ад-Дін [Пиков 1989, 110]. Кидані активно адаптувалися у тюркському світі. Угусунь Чжундуань зазначав, що більшість західних киданів перейняла звичаї та одяг *хуейхе*, тобто мусульман, до яких належали караханідські тюрки [Пиков 1989, 111]. Навіть до переселення на захід частина лексики киданів була зрозумілою тюркам. Махмуд Кашгарлі (Махмуд ал-Кашгарі) відзначав, що вони тюркською мовою володіють не повністю, а також мають окрему мову та писемність [Пиков 1989, 111]. Це зайвий раз підтверджує, що монголо-тюркські контакти на просторах Середньої Азії були активними.

Якщо тюркізувалися західні кидані, то чому це не могли зробити інші монгололом-

ні народи?! Наймани могли адаптуватися у новому оточенні, як і їхні наступники. Наймани були правлячою меншиною серед східних кипчаків, так само як монголи та уйгури в *Дашт-і Кипчаку* під час правління Джучидів. Етнічна номенклатура *Дашт-і Кипчаку* за часів правління Джучидів мала яскраво виражений монгольський характер, але мова представників цих племен була тюркською [Кляшторный, Султанов 2004, 223]. Тому не повинно дивувати твердження Р. Груссе про те, що керейти, наймани та меркити були монголізованими тюркськими племенами. Справді, титулатура правителів цих племен мала тюркський характер, і тюркський культурний спадок мав бути значним. Саме на основі уйгурського письма виникла монгольська писемність [Гроссез, 202–205; Христианский мир 2002, 163–167].

Центральна Азія не відразу стала монгольською. Ще за доби існування тюркських каганатів *отуз-татари (шівей)* були присутні в Халха-Монголії. Після падіння Уйгурського каганату і під час експансії *єнісейських киргизів* на її території збільшується чисельність монгололомвного населення, яке починає асимілювати місцевих тюрків. Вже в XI ст. Махмуд ал-Кашгарі називав колишні володіння кок-тюрків та уйгурів *“Татарським степом”* [Кляшторный, Султанов 2004, 138–145]. Наступна хвиля монгололомвних племен, напевне, прийшла з Маньчжурії у першій чверті XII ст. [Барфилд 2009, 277–278; Гумилев 2002а, 120–131]. Монгольські завоювання тільки завершили процес монголізації східноєвразійських тюрків і посилили і без того значний вплив монгололомвного елемента на етногенез тюрків *Дашт-і Кипчаку*.

За свідченнями ан-Насаві, кипчацька знать помітно впливала на політику хорезмшахів [Насаві 1973, 80]. За даними Джувейні, Теркен-хатун мала навіть свій двір та столицю [Насаві 1973, 326, прим. 3]. Ймовірно, найбільш активно з хорезмійцями співпрацювали саме йемекі. Ан-Насаві вказував, що кипчаки були опорою сили хорезмшахів, коренем їхньої слави та основою численності їхніх військ [Насаві 1973, 220; Насаві 1996, глава 77]. Представники різних племен Східного Кипчаку могли найматися до війська Ану-

штегінідів. Кінець XII – початок XIII ст. був часом хорезмійської експансії. Успіхи Текеша та Ала ад-Діна Мухаммеда в боротьбі проти Гуридів та Каракитаїв були зумовлені участю кипчаків.

Племена, які склали населення східної частини *Дашт-і Кипчаку*, традиційно ворогували з державами, які були розташовані у Східному Туркестані. Так, племена ябаку, басмилів, чомулів, кай та ограків здійснювали набіги на володіння Караханідів. Принц Арслан-тегін Ахмад ібн Мухаммад б. Гасан (Гарун) здобув перемогу над Букою-Будрачем, вождем кочівників [Кляшторный, Савинов 2005, 139]. Необхідно також зауважити, що мусульманські газі також не залишалися у боргу і по можливості здійснювали походи на землі “невірних”.

На жаль, досі невідомі деталі протистояння Караханідів із кипчаками, але ми можемо припустити, що вони навряд чи чимось відрізнялися від тієї боротьби, яку вели волзькі булгари та хорезмійці. Просто вона була куди гірше задокументована. Напружені відносини з кипчаками на північному кордоні киданями могли бути успадковані від Караханідів. Тепер вже кочівникам не треба було воювати проти мусульман. Вони воювали проти киданів. Навряд чи їхні відносини принципово відрізнялися від війн між казахами та джунгарами.

У Приараллі розташовувалися основні кочів'я кангли [Рубрук 1957, 118–122]. Їх Джіованні де Плано Карпіні згадував як кангітів [Карпіні 1957, 41]. Кангли обіймали високі посади в хорезмійському султанаті. Йамін (Амін) ал-Мульк (Хан-мелік) був намісником Хорасана [Рашид ад-Дин 1952, т. I, кн. 2, 220–221; Насави 1973, 334]. Кутуз володів землями на північ від Аральського моря [Березин 1855, 111; Храпачевский 2004, 522]. Він був родичем Джелал ад-Діна Манкбурні та був пов'язаний з Ай-Чічек з племені канглів [Буниятов 1986, 195]. Ай-Чічек була однією з головних хатун у хорезмійському султанаті, а її син Джелал ад-Дін претендував на престол. Кангли конкурували за вплив із йсмеками Теркен-хатун [Насави 1996, глава 18]. К. Д'Оссон, довіряючи даним Джувеїні, приписував Теркен-хатун походження від канглів, що входить у суперечність із даними ан-Насаві [d'Ohsson 1852, т. 1, 195–196]. Секретар Джелал ад-Діна не міг не знати

етнічної номенклатури хорезмійського султанату, і тому версія ан-Насаві нам видається такою, що заслуговує на довіру.

Окремо треба повідомити про східно-туркестанських канглів. Вони, як і карлуки, були підданими Караханідів і у XII ст. прагнули незалежності від Караханідів [Ахинжанов 1989, 234]. Вони підтримали Єлюя Даші, коли той атакував Східний Туркестан та Жетису [Ахинжанов 1989, 234]. Не виключено, що вони ж допомогли кара-киданям здобути ставку йсмаків Еміль [Прицак 2008, 221]. Династія Сі Ляо надала їм автономний статус. Однак це не принесло користі для цієї держави. Як карлуки та кангли бунтували проти Караханідів, так і вони прагнули виокремитися зі складу Сі Ляо [Ахинжанов 1989, 233–234]. Правителі канглів навіть відправили посольство до чжурчженського імператора [Ахинжанов 1989, 234; Bretschneider 1910, 302; Кадырбаев 2003, 105; Кадырбаев 1990, 22]. Представника канглів було названо Богу, а поряд із ним згадувався ньенбаєн (найман) Салія (Салічу) [Маркварт; Pelliot, Hambis 1951, 116]. Кидані значно послабшали з моменту своєї міграції у Східний Туркестан. Гур-хана рятувало тільки те, що у чжурчженів були інші пріоритети і справами далеких західних територій вони не цікавились.

Слід зазначити, що кангли активно взаємодіяли із сусідніми монголоювними племенами. Східнотуркестанські кангли надали притулок меркітам у 1205 р. [Сокровенное сказание монголов 2002, 94–97]. Рашид ад-Дін згадував про канглів як про сусідів найманів [Рашид ад-Дин 1952, т. 1, кн. 1, 136–137]. Китайський хроніст вказував, що у війську керейтського Он-хана (Тооріла) воював Хайланьбо (Кайранбай) [Кадырбаев 2003, 99–100; Кадырбаев 1990, 35–36]. Кангли могли найматися на службу до керейтських та найманських ханів. Окрім того, джерелами засвідчено їхній зв'язок із тюрками-карлуками. Разом вони вчинили заколот проти Караханідів [Ахинжанов 1989, 233–234]. Ми можемо припустити, що кангли Жетису залежали від карлуцьких правителів Алмалика та Кайалика.

Особливо тісними були зв'язки конфедерації йсмаків, очоленої татарським кланом **ільбарі**, з хорезмійцями. Кипчаки підтримували найманів і меркотів

під час війни останніх проти монголів. У домонгольську добу кипчаки активно конфліктували з Волзькою Булгарією та Саксіном і були союзниками володимиро-суздальських князів. Кангли Східного Туркестану були підданими Караханідів та Каракитаїв (Сі Ляо). Кангли Приарал-ля ж були тісно інтегровані в хорезмійське суспільство і склали конкуренцію ільбарі в боротьбі за домінування у Хорезмійському султанаті. Угорці *Ungaria Maior* не тотожні башкирам, а були окремим народом, який мешкав на Середній Волзі у районі Самарської Луки.

ЛІТЕРАТУРА

- Абдуманов Р.А. **Экспансия кыпчакских племен.** Веб-публікація з веб-сайту “Центральноазиатский исторический сервер” // Режим доступу. <http://www.kyrgyz.ru/?page=89>
- Агаджанов С.Г. **Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии.** Ашхабад, 1969.
- Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // **Исторический архив.** Т. III. Москва, 1940.
- Антонов И. **Башкиры и Башкортостан в письменных источниках XIII–XIV вв.** Веб-публікація з веб-порталу “История Оренбуржья”. Режим доступу. <http://kraeved.opck.org/biblioteka/bashkortostan/index.php>
- Артамонов М.И. **История хазар.** Санкт-Петербург, 2001.
- Ахинжанов С.М. Хорезм и Дешт-и Кыпчак в начале XIII в. (о месте первого сражения армии хорезмшаха с монголами) // **Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.** Алма-Ата, 1989.
- Ахинжанов С.М. **Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.** А.-А., 1989.
- Барфилд Т. **Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.).** Санкт-Петербург, 2009.
- Сауан теуке – Белая история – монгольский историко-правовой памятник XIII–XIV вв. (сост. критич. текста, пер. «Белой истории» Балданжапова П.Б.; исслед., ред. пер., сост. комм., подгот. текста «Белой истории» к публикации, пер., комм. к «Шаштре хана-чакравартина» и «Шаштре Орунга» Ванчиковой Ц.П.; под ред. Чимитдоржиева Ш.Б., Скрынниковой Т.М. Улан-Удэ, 2001.
- Березин И.Н. Нашествие Батыя на Россию // **ЖМНП.** Ч. LXXXVI. Отд. II. Санкт-Петербург, 1855.
- Бунятов З.М. **Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097–1231.** Москва, 1986.
- Бушаков В.А. **Тюркская этноэкономика Крыма.** Москва, 1991.
- Верхотуров Д. Южная Сибирь при Чингизиде. Веб-публікація з веб-сайту “Центральноазиатский исторический сервер”. Режим доступу. <http://www.kyrgyz.ru/?page=308>
- Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)** / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. Москва, 1971. Веб-публікація з сайту “Восточная литература”. Режим доступу. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/framepos1.htm>
- Голден П. Формирование кумано-кыпчаков и их мира // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.** Вып. X. Симферополь, 2003.
- Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // **Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 6: Золотоордынское время.** Донецк, 2008.
- Гроссэ Р. Империя степей. Веб-публікація з ресурсу “Татарская электронная библиотека”. Режим доступу. <http://kitap.net.ru/archive/5.php>
- Гумилев Л.Н. **В поисках вымышленного царства.** Москва, 2002.
- Гусейнов Р.А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI–XII вв. // **Проблемы современной тюркологии.** А.-А., 1980.
- Зимони И. Венгры в Волжско-Камском Басейне? // **Finno-Ugrica.** № 1. Казань, 2000.

Иванич М. “Дафтар-и Чингиз-наме” как источник по истории кочевых обществ // **Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556.** Казань, 2001.

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П. Ковалевского.] Под редакцией И.Ю. Крачковского. Москва – Ленинград, 1939. Веб-публикация з веб-сайту “Библиотека электронных ресурсов исторического факультета”. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>

Иванов В.А. **Путями степных кочевий.** Уфа, 1984.

Иванов В.А. Военное дело кочевников Южного Урала и Приуралья // **Военное дело Древнего населения Северной Азии.** Новосибирск, 1987.

Иванов В.А. Magna Hungaria – археологическая реальность? // **Проблемы древних угров на Южном Урале.** Уфа, 1988.

Ипатьевская летопись // **Полное собрание русских летописей.** Т. 2. Москва, 1962.

Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. **Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в.** Казань, 2000.

Исхаков Д.М. Об общности этнической истории волжско-уральских и сибирских татар (булгарский, золотоордынский и позднезолотоордынский периоды) // **Сибирские татары.** Казань, 2002.

Джиованни де Плано Карпини. История монгалов // **Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шатиной.** Москва, 1957.

Казаков Е. Об этнокультурных компонентах народов Восточной Европы в Волжской Булгарии // **Татарская археология.** № 1. Казань, 1997.

Казаков Е. **Внешняя политика Булгарии.** Веб-публикация з веб-сайту “Казанский Кремль и Казань”. Режим доступа: <http://www.kermen.ru/node/64>

Кадырбаев А.Ш. **Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII – XIV вв.** А.-А., 1990.

Кадырбаев А.Ш. О миграциях и расселении кыпчакских племён в степях Евразии до эпохи Чингис-хана // **Altaica.** VIII. Москва, 2003.

Кляшторный С.Г. **История Центральной Азии и памятники рунического письма.** Санкт-Петербург, 2003.

Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. **Степные империи древней Евразии.** Санкт-Петербург, 2005.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. **Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье.** Санкт-Петербург, 2004.

Кляшторный С.Г., Творогов О.В. Ольберы // **Энциклопедия “Слова о полку Игореве”.** Веб-публикация з веб-сайту “Фундаментальная электронная библиотека” <http://feb.web.ru/feb/slovenec/es/es2/es2-2221.htm>

Колесник В.И. **Последнее великое кочевье: Переход Калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII веках.** Москва, 2003.

Кузеев Р.Г. **Происхождение башкирского народа.** Москва, 1974.

Кычанов Е.И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях кыргызов в XIII в. // **Известия Академии наук Киргизской ССР.** Т. V, вып. 1. Фрунзе, 1965. Веб-публикация з веб-сайту “Центральноазиатский исторический сервер”. Режим доступа: <http://www.kyrgyz.ru/?page=76>

Кычанов Е.И. О некоторых обстоятельствах похода монголов на запад (по материалам “Юань-ши”) // **Туркологический сборник /2001: Золотая Орда и ее наследие.** Москва, 2002.

Кумекоев Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // **Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана.** Вып. 2. Москва, 1990.

Мажитов Н.А. Историческая Башкирия по данным письменных источников и археологии // **Проблемы древних угров на Южном Урале.** Уфа, 1988.

Маркварт И. **О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой.** Веб-публикация з веб-сайту “Великая Степь и Святая Земля”. Режим доступа: <http://www.steppe.konvent>

- [ru/books/markvart1-00.shtml](http://books/markvart1-00.shtml) або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
- Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1.: Арабские и персидские источники VII–XV вв.** / Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. Москва – Ленинград, 1939.
- Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // **Полное собрание русских летописей. Т. 1.** Москва, 1962.
- Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны* / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. Баку, 1973.
- Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны)* / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. Москва, 1996. Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература”. Режим доступу <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm>
- Пиков Г.Г. Западные кидани.* Новосибирск, 1989.
- Пиков Г.Г. Кидани и Сибирь // Из прошлого Сибири.* Вып. 2. Ч. 1. Новосибирск, 1996. Веб-публікація з веб-сайту “Центральноазиатский исторический сервер”. Режим доступу. <http://www.kyrgyz.ru/?page=275>
- Прицак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”.* Київ, 2008.
- Рашид ад-Дин. Собрание летописей. Т. 1. Кн. 1* / Перевод с перс. Л.А. Хетагурова. Редакция и примечания проф. А.А. Семёнова. Москва – Ленинград, 1952.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2* / Пер. с перс. Смирнова О.И., прим. Панкратов Б.И., Смирнова О.И. Ред. Семенов А.А. Москва – Ленинград, 1952.
- Сокровенное сказание монголов** /Перевод С.А. Козина. Москва, 2002.
- Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным.* Москва – Ленинград, 1941.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды.* Москва, 2002.
- Халиков А.Х., Халиуллин И.Х. Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское нашествие.* Казань, 1988.
- Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана.* Москва, 2004
- Храпачевский Р.П. Золотая Орда в источниках.* (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи). Т. 3. Китайские и монгольские источники. Москва, 2009.
- Христианский мир и Великая Монгольская империя.** Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002.
- Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров.* Москва, 1997.
- Янгузин Рим. Этногенез башкир. Угорская теория происхождения башкирского народа.* Веб-публікація з веб-сайту “Тюркологические публикации”. Режим доступу. <http://turkolog.narod.ru/info/117.htm>
- Allsen T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. III.* Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1983.
- Bretschneider E. Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th century. Vol. 1.* London, 1910.
- Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse. №6.* Göttingen, 1956.
- Golden P. B. The Polovci Dikii // Harvard Ukrainian Studies. Vol. III–IV.* (1979/1980). Cambridge Mass., 1980.
- Golden P.B. Cumanica II: The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan //Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. VI.* Wiesbaden, 1986.

Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.

D'Ohsson A.C. Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan. T. I. Amsterdam, 1852.

Paul Pelliot, Louis Hambis. Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou / Traduit et annote par Paul Pelliot et Louis Hambis. Leiden, 1951.

Simonis de Keza. Chronica Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae, 1883.

Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from Ninth to the Thirteenth century. Cluj-Napoca, 2003.

Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman. Vol. 2. London, 1881.

Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005.